

22. Б.Н.Н. Киевская деревня (Беседа с начальником уездной стражи) / Б.Н.Н. // Вечерние Огни. – 1919. – 7 ноября.
23. ДАРФ. – ФР. 440, оп. 1, спр. 57. – 321 арк.
24. Російський державний військовий архів. – ФР. 39668, оп. 1, спр. 15. – 126 арк.
25. Ольгин. По нашему краю. Настроение деревни / Ольгин // Голос Юга. – 1919. – № 6.
26. Вечерние Огни. – 1919. – 17 октября.
27. Державний архів Автономної Республіки Крим. – ФР. 1668, оп. 1, спр. 1а. – 55 арк.
28. По уезду и губернии // Новый пахарь. – 1919. – № 56.
29. Жизнь деревни. Крестьянские настроения // Там же. – 13 октября.
30. Что думает деревня // Киевлянин. – 1919. – 27 октября.
31. Жизнь деревни. Крестьяне и добровольцы // Новый пахарь. – 1919. – 1 ноября.
32. И.М. Вслед за большевиками / И.М. // Вечерние Огни. – 1919. – 5 октября.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 17. – 179 арк.
34. Там само. – Спр. 19. – 67 арк.
35. Там само. – Спр. 30. – 151 арк.

Аннотация. Корновенко С.В. Деятельность Освага в украинском селе с разъяснения основ аграрной политики Особого совещания. Статья посвящена изучению малоизвестных аспектов внутренней политики Особого совещания. На основании обработки ранее неизвестных исторических источников проанализирована структура и формы деятельности в украинском селе агитационно-пропагандистской учреждения при Особом совещании – Освага.

Ключевые слова: Осваг, Особое совещание, аграрная политика

Summary. Kornovenko S.V. Osvaga activity in the Ukrainian village to explain the foundations of an agrarian policy of the Special Meeting. Article is devoted to lesser-known aspects of the internal politics of the Special Meeting. Based on the processing of previously unknown historical sources, analyzed the structure and forms of activity in the Ukrainian village of advocacy agencies for Special Meeting – Osvaga.

Key words: Osvag, a special meeting, farm policy

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 94 (477.4=411.16)“18/19”

О.Ю. Крічкер

СТАН КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЄВРЕЇВ У МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

Проаналізовано причини створення єврейських промислових артілей і кооперативів у містечках Правобережної України. Розкрито особливості розвитку кустарної промисловості та чинники нерентабельності приватних підприємств.

Ключові слова: кустарі-євреї, артіль, кооператив

Сучасний етап розвитку історичних наук характеризується значним інтересом українських дослідників до історії національних меншин, що мешкають на території країни. У цьому контексті цілком виправданим є звернення до аналізу господарського життя та економічних процесів у єврейських містечках Правобережної України у перші пореволюційні роки. Хоча ряд моментів цієї теми вже висвітлений [1; 2], усе ж залишається низка нез'ясованих питань, пов'язаних із дослідженням політики більшовицької верхівки у сфері економічних перетворень та її наслідків для єврейського населення містечок, що й визначає актуальність теми цього наукового пошуку.

Перші роки радянської влади знекровили єврейські містечка Правобережжя. Погроми, моральні та економічні переслідування поставили єврейське населення “смуги осілості” на межу виживання. Значного удару по більшості містечкового населення, традиційно зайнятого

у торгівлі та ремісництві, завдала і політика “воєнного комунізму”, що в результаті призвело до декласування торговців і кустарів невеликих населених пунктів. У цілому єврейська меншина відчувала наближення економічного та демографічного колапсу.

Перед населенням містечок постала проблема вибору: забути про традиційний спосіб життя або, у разі небажання брати участь у будівництві соціалістичного ладу, залишити країну. До рішення про еміграцію вже у 1921 р. підштовхнула і заборона радянською владою вільної торгівлі, що була єдиним засобом до існування багатьох єврейських родин [3, 49].

Голод 1921–1922 рр. ще більше загострив і без того складну ситуацію у єврейських містечках Правобережжя. А оскільки нова влада не могла сама допомогти меншині вийти з цього становища, то змушена була прийняти допомогу від єврейських організацій країн Заходу [4, 156]. Найбільше для ліквідації наслідків голоду зробила Американська допомогова адміністрація (АРА) та діючий у її складі Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт), які працювали на теренах СРСР під постійним наглядом та контролем радянської влади.

У цілому перші роки становлення більшовицького режиму виявилися надзвичайно важкими для єврейського населення містечок Правобережжя. Радянська влада визнавала, що “вирішення містечкової проблеми – це вирішення питання про перспективи розвитку господарського життя євреїв” [5, 3], але нова економічна політика, яка дозволила приватну торгівлю та дрібне підприємництво, усе ж не означала повернення до дореволюційного вільного підприємництва. Радянські приватники під тиском податків не могли конкурувати з державним сектором, і декласоване єврейське населення саме почало шукати способи виживання в нових умовах.

До 1917 р. традиційна соціальна група – кустарі – складала більше третини населення містечок, і саме євреї становили у містечках більшість кустарів. Наприклад, у Кам'янецькій окрузі до спілок кустарів входило лише 12,8% українців. У радянські часи цей “дрібнобуржуазний елемент” перестав вписуватися до марксистської моделі класової структури суспільства. Проте на якийсь час більшовики погодилися примиритися з кустарними кооперативами як частиною соціалістичної системи, очікуючи, поки останні не увіллються до лав пролетарів.

Проте, незважаючи на всі зусилля радянської влади щодо підтримки промислової кооперації, основна маса містечкових ремісників була одноосібниками – 52,2% [2, 221]. Так, із відомостей про кустарні об'єднання Заславського району видно, що у 1925 р. індивідуальних кустарів було 585 осіб, із них євреїв – 343. Кількість же кустарів-євреїв, об'єднаних у товариства, становила лише 152 особи [6, 68]. У Проскурівській окрузі взагалі лише 0,7% приватних кустарів були об'єднані в артілі. Усього ж нараховувалося одна державна, 6 кооперативних, 8 громадських, 3162 приватних майстерень, із них об'єднаних в артілі лише 21 [5, 28]. У Славуті, Базелі, Лянцкоруні взагалі не було кооперативних об'єднань кустарів [6, 74–78]. У містечку Базалія працювало 34 індивідуальних кустарів, Зокрема по одному столяру, шкірнику, перукарю, миловару, бляхарю, ковалю, 2 цегляники, 10 чоботарів, 16 шевців [6, 71].

У цілому у дрібній кустарно-ремісничій промисловості містечок Проскурівської округи було зайнято 4837 ремісників-євреїв, які зосереджувалися в 3177 виробничих одиницях [5, 21]. 29,5% містечкових кустарів, які працювали на дому, продавали свої вироби на ринку, 20,9% працювали на замовлення як зі своєї сировини, так і з сировини замовника; 49,6% – кустарі-ремісники – працювали і на замовлення, і для продажу товарів на ринку. Відсоток кустарів організованих в артілі до загальної кількості усіх кустарів становив лише 33,3% [5, 23].

Найбільш розповсюдженими були такі види кустарно-ремісничої промисловості як виробництво одягу, взуття та продуктів харчування [5, 32]. Попри те, що ця продукція завжди мала добрий попит, основна маса кустарів належала до населення з низьким прибутком. Його умовно середній розмір на одне промислове господарство складав лише 385 крб на рік. Заробітків більшості кустарів не вистачало навіть на утримання родини. Так, у місті Острополь Волинської губернії в 1925 р. не більше 20% кустарів могли нормально харчуватися та сплачувати податки [5, 37].

До більшовицького періоду на кустарів в їхнє середовищі тиснула жорстка конкуренція, породжена скупченістю в "смузі осілости" великої кількості ремісників однакових професій. У 1920-ті, і особливо у 1930-ті рр., труднощі виникали з інших причин: надмірно завищених державою податків, фіксованих цін, дефіциту сировини та її планового розподілу, конкуренції індустріальних підприємств, відсутності реального ринку.

До того ж умови виробничої діяльності кустарів постійно погіршувалися. Влада змушувала їх купувати патент на право заняття промислом, постійно підвищувала податки та збори, на які йшло понад третини заробітку. Була відсутня система оптової торгівлі сировиною [7, 18]. Некооперований кустар мусив займатися заготівлею сировини самостійно, що ставило його в постійну залежність від ситуації на ринку, де, в свою чергу, вводились нові і нові обмеження. Це нерідко приводило до банкрутства та безробіття.

Варто також зазначити: більшість кустарів працювало на старому, спрацьованому устаткуванні, не могло придбати інколи навіть найпотрібніших інструментів, що, зрозуміло, позначалося на якості виробленої продукції і, відповідно, на прибутках кустарів [2, 229]. Тому вони постали перед необхідністю об'єднуватися в артілі, спільно шукати ринки збуту та сировину. Через це, із другої половини 1920-х рр. в єврейських містечках зростає кількість кооперативів, що об'єднували різних кустарів – споживчих, виробничих, торговельних. Вони були або створені самими ремісниками, або нав'язані їм владою, яка в такий спосіб могла легше контролювати їхню діяльність. Отак, у Деражні виконком місцевої ради зібрав кустарів-одноосібників, закликав їх кооперуватися. У результаті були кооперовані всі перукарі містечка. Тоді створили новий швейний цех в одній з вже існуючих артілей, де почали працювали колишні кустарі-одноосібники. Цей процес поволі набирив темпів і на кінець 1929 р. на Вінниччині до кооперативів вступила вже майже половина єврейських кустарів. У містечках Вінницької округи лише протягом 1928–1929 рр. число промислових артілей зросло з 48 до 115 [1, 97].

Держава заохочувала цей процес пільговими цінами на сировину, низькими податками на прибуток та запровадженням в артілях фіксованої зарплати. Ще в першій половині 20-х років були створені губернські та повітові кредитні асоціації, організації, що фінансували кооперативи, артілі. Це призвело до того, що становище кооперованих кустарів дещо покращилося у порівнянні з представниками інших професій.

Найпоширенішими були швейні та харчові кооперативи, які діяли в кожному містечку. У багатьох з них існували також шкіряні, взуттєві та деревообробні артілі. Цікавим явищем містечкового кооперативного життя була також організація багатопрофільних кооперативів. Отак, на Київщині більше 50% промислових артілей стали багатопрофільними. Багатопрофільність допомагала кооперативам ліпше почувати себе на ринку та виживати у тяжких умовах конкуренції з великими підприємствами. Такі кооперативи артільного характеру створювалися інколи доволі механічно за рахунок об'єднання найрізноманітніших виробництв. Наприклад, артіль "Прогрес" у Шполі (Київська губернія) вже з 1924 р. поєднала виробництво мінеральних вод, цукерковий і ковбасний цехи, олійню, халвичну, а також цехи токарів, бондарів, шевців [1, 97]. У всіх цих цехах працювало лише 32 людини, з них чверть – обслуговуючий персонал. Тобто подібні артілі були невеликі за обсягами виробництва, однак поєднували кустарів різних професій. В одному випадку їх було замало для створення власної артілі. Інколи нову справу брали на себе члени спеціалізованих артілей, що розпалися з тих чи інших причин. Шевці, чоботарі, шкірники та харчовики складали більшість у цих артілях.

Артілі часто задихалися від нестачі сировини, що вело до простоїв, низьких заробітків. Лише близько третини артілей отримували сировину регулярно. У Звенигородці артіль "Друга п'ятирічка" по 4 місяці не отримувала сировини. Навіть вправний швець не заробляв у ній і 40 крб [1, 98].

Артілі страждали також і через конкуренцію нових промислових підприємств, які почали постачати більш дешеву продукцію. Приміром, у Шполі швейно-шевська артіль часто простоювала через відсутність замовлень. Її робота була неперспективною, оскільки у торгівлі вже готовий костюм, коштував стільки ж, скільки в артілі потрібно було заплатити лише за роботу.

Майстри в артілях, не отримуючи належно сировину через державне постачання, іноді змушені були закуповувати її на ринках. Тому не дивно, що деякі з них розглядали свої заробітки в артілях як підсобні і центр своєї уваги переносили на роботу на дому по приватним замовленням. Нерідко це траплялося і при завантаженості артілей роботою. Члени артілей, працюючи також і вдома зовсім не були зацікавлені в тому, щоб індивідуальне замовлення з матеріалів замовника потрапляло до артілі і прагнули виконувати його вдома, щоб не сплачувати податків. Іноді вони навіть спеціально компрометували артіль низькоякісним виконанням роботи, і тим самим віддаляли від неї замовника, змушуючи його йти до них додому.

У цілому промислова кооперація у правобережних містечках розвивалася фактично всупереч тих завдань, які ще на початку 1921 р. ставила перед собою радянська влада, виходячи із свого бачення становища єврейства, – “Жодних спеціальних єврейських кооперативних об’єднань” [8, 14]. Отак, у містечку Копайгород, де мешкало 1078 євреїв, станом на 1925 р. 50% працездатного населення було охоплено різними видами промислової кооперації [9, 146].

Отже, воєнне лихоліття (включаючи Першу світову війну), погроми, заборона займатися вільною торгівлею та наступ на дрібних підприємців-приватників кардинально негативно вплинули на становище єврейського населення містечок регіону. Проголошена у 1921 р. нова економічна політика не покращила ситуацію. І хоча з’явилася можливість повернутися до старих традиційних професій, але вони вже не могли прогнати містечкове єврейство. У цілому ці чинники поступово привели до господарського занепаду містечок Правобережної України.

Література

1. Козерод О.В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. / О. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.
2. Слободенюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання / П. Слободенюк. – Вінниця: Тезис, 2000. – 409 с.
3. Козерод В.О. Переломные годы: еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929) / В. Козерод. – Харьков: Еврейский мир, 1998. – 152 с.
4. Гусев В. Єврейське містечко в Радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання / В. Гусев // “Штетл” як феномен єврейської історії: Зб. наук праць: Матеріали конф., 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, НБУ ім. В. Вернадського, 1999. – С. 155–160.
5. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 2785. – Арк. 1–44.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р–3508, оп. 1, спр. 2. – Арк. 1–89.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2020. – Арк. 1–19.
8. Там само. – Спр. 776. – Арк. 1–14.
9. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р–925, оп. 8, спр. 55. – Арк. 146–154.

Аннотация. Кричкер О.Е. Состояние кустарно-ремесленной промышленности евреев в местечках Правобережной Украины в 1920-х годах. Анализируются причины создания еврейских промышленных артелей и кооперативов в местечках Правобережной Украины. Раскрываются особенности развития кустарной промышленности и причины нерентабельности еврейских предприятий.

Ключевые слова: кустари-евреи, артель, кооператив

Summary. Krichker O.Y. Transformation of Social Structure of Jewish Population in Right-bank Ukraine Shtetls in 1920-ths. Reasons for creation of Jewish crews and cooperatives in Right-bank Ukraine shtetls are analyzed. Peculiarities of development of craftsman industry and causes of non-profitability of Jewish enterprises are revealed.

Key words: Craftsmen-Jews, crew, cooperative

Надійшла до редакції 20.11.2011

Затверджена до друку 20.11.2011